

KAZIMIERZ CHODYMICKI

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY
A RZECZPOSPOLITA POLSKA
1370-1632

ARMORYKA

**KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY
A RZECZPOSPOLITA POLSKA**

KAZIMIERZ CHODYNICKI

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY
A
RZECZPOSPOLITA POLSKA

ZARYS HISTORYCZNY

1370 — 1632

WYDANO Z ZASILKU

MINISTERSTWA WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY

KASA IMIENIA MIANOWSKIEGO - INSTYTUT POPIERANIA NAUKI
WARSZAWA - PAŁAC STASZICA

1934

Projekt okładki: Juliusz Susak

Na okładce:

Wnętrze cerkwi Świętych Równych Apostołom Cyryla i Metodego w Sandomierzu
(czerwiec 2013), fot. Elżbieta Sarwa

Copyright © 2017 by Wydawnictwo „Armoryka”

Wydawnictwo Armoryka
ul. Krucza 16
27-600 Sandomierz
<http://www.armoryka.pl/>

ISBN 978-83-8064-400-7

PRZEDMOWA

Termin »Kościół Prawosławny«, użyty w mojej pracy, nie jest przyjęty w polskiej literaturze historycznej. Również w źródłach, zwłaszcza oficjalnych, nazwy tej nie spotykamy. W dokumentach i pismach polemicznych od XV do XVIII w. występują najczęściej dla oznaczenia wyznania prawosławnego wyrażenia takie, jak »wiara grecka«, »błahoczesztje«, »dyzunja«, »schizma«. Zwroty te nie są jednak dogodne przy pisaniu dziejów prawosławia. Określenia Kościoła »grecki«, »ruski«, »wschodni« mogą wzbudzać wątpliwości, czy chodzi tu o religję »unicką«, czy niezależną od Rzymu. Wyrazy »schizma«, »dyzunja« mają zabarwienie pewnej oceny podmiotowej i nie mogą być przyjęte przez wyznawców prawosławia. — »Błahoczesztje«, »starożytna wiara grecka«, tak często spotykane w źródłach XVII w., są anachronizmami, gdy stosuje się je np. do w. XV lub do drugiej połowy stulecia XIX. Dlatego też w pracy, która ma objąć dzieje prawosławia w Polsce od XIV w. do naszych czasów, posługuję się określeniem »Kościół prawosławny«, jako terminem przyjętym obecnie oficjalnie przez Kościół prawosławny w Państwie Polskiem. Zauważyć należy, że już w w. XVII można znaleźć w literaturze polemicznej przymiotnik »prawosławny«, jako definicję tego wyznania¹⁾. Obecnie we wszystkich aktach urzędowych, państwowych i kościelnych spotyka się tę nazwę. Terminu tego używa także duchowieństwo katolickie.

Ostatecznie więc, zdając sobie sprawę, że wyrażenie to nie jest zgodne z tradycją historjografji polskiej, w pracy tej zde-

¹⁾ Zob. np. »Woprosy i otwity prawosławnomu z papieżnikom« (1603). Pamiatniki Polemiczeskoj Literatury Zapadnoj Rusi, t. II. Rusk. Istor. Bibliot., t. VII, str. 4.

cydowałem się na wybór terminu »prawosławny« z następujących powodów:

- 1) termin ten najściślej określa wyznanic, o jakim jest mowa,
- 2) jest on oficjalnie przyjęty w Państwie Polskiem,
- 3) zaczyna się rozpowszechniać w piśmiennictwie polskiem.

Tematem mojej pracy jest zagadnienie stosunku Państwa Polskiego do Kościoła prawosławnego. Problem ten nie był dotychczas rozpatrywany w literaturze historycznej. Jednakże wielu bardzo uczonych zajmowało się dziejami Kościoła prawosławnego. Przeszło siedemdziesiąt lat temu zapalony miłośnik naszej przeszłości i skrzętny zbieracz źródeł, JULIAN BARTOSZEWICZ, napisał »Szkic dziejów Kościoła ruskiego w Polsce«. Praca ta, pomimo tego, że autor opierał się na dokumentach, a często czerpał nawet wprost z rękopisów, nie może, oczywiście, zadowolić wymagań dzisiejszej nauki, ani pod względem wyczerpania materiału, ani też metody opracowania. Pisał ją zresztą Bartoszewicz przedewszystkiem z myślą o unji i dążeniem do wykazania prześladowania unitów przez rząd rosyjski. Od czasu wydania jego książki uczeni polscy, rosyjscy i ruscy przedstawili z rozmaitych stanowisk dzieje Kościoła wschodniego, np. ks. E. LIKOWSKI, ks. JAN FIJAŁEK, ANATOL LEWICKI, FR. PAPÉE, A. PROCHASKA, J. TRETIAK, O. HALECKI, metropolita MAKARIJ, M. KOJAŁOWICZ, E. GOŁUBINSKIJ, I. CZISTOWICZ, F. TITOW, S. GOŁUBEW, P. ŻUKOWICZ, M. HRUSZEWSKIJ, B. BUCZYŃSKIJ, I. KRYPIAKIEWICZ, O. ŁOTOCKIJ, N. CZUBATYJ, W. ZAIKIN i wielu innych.

W ostatnich czasach powstała znaczna ilość czasopism katolickich, prawosławnych i unickich, jak np. »Orientalia Christiana«, »Oriens«, »Elpis«, »Woskresnoje Czeńje«, »Bohoslovnia«, »Zapiski Czina Wasilia Wielikoho« etc., w których można znaleźć wiele cennych rozpraw o dziejach prawosławia i unji w Polsce. W pracach poświęconych kwestjom politycznym lub kościelnym zawiera się często wiele materiału do historii prawosławia. Już podczas druku mojej książki wydano kilka cennych dzieł tego rodzaju. Szczególnie żałuję, że nie mogłem uwzględnić prac takich, jak LEWICKIEGO KAZIMIERZA: Ks. Konstanty Ostrogski a unja brzeska, PASZKIEWICZA HENRYKA: Jagielonowie a Moskwa, TOMKIEWICZA WŁADYSŁAWA: Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651), oraz referatu Ks. FIJAŁKA JANA: Los unji

florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka (Sprawozdania Pol. Ak. Umiejętn. r. 1934, styczeń). Krótkie wzmianki o tych publikacjach zamieściliśmy na końcu książki w »Sprostowaniach i uzupełnieniach«.

Znacznem ułatwieniem w pracy nad dziejami prawosławia jest wprowadzony od kilku lat przegląd czasopism w »Kwartalniku Historycznym«, w którym starannie jest zgromadzona bibliografja artykułów, omawiających również przeszłość Kościoła prawosławnego. Słowem ożywił się obecnie ruch w dziedzinie badań interesującego nas przedmiotu. W przeważnej części jednakże rozprawy z tego zakresu w mniej lub więcej wyczerpujący sposób wyjaśniają pewne kwestje, nie obejmując całości zagadnienia stosunku Państwa Polskiego do Kościoła prawosławnego, chociaż w tym kierunku również nie brak wysiłków. Uczony ruski W. Bidnow przed laty 26 dążył do syntetycznego ujęcia dziejów Kościoła prawosławnego w pracy p. t. »Kościół Prawosławny w Polsce i na Litwie według Volumina legum« (1908). Aczkolwiek autor starał się uwzględnić obszernie źródła i literaturę przedmiotu, nie mógł wyczerpać w sposób dostateczny tematu. Główna zaleta jego pracy polega na tem, że dokładnie przedstawia konstytucje sejmowe, w których jest mowa o Kościele prawosławnym. Od czasu wydania książki Bidnowa pojawiły się prace Żukowicza, uzupełniające w znaczny sposób poprzednie badania. Polska literatura historyczna nie była w należytem stopniu dostępna dla prof. Bidnowa.

Drugą próbą syntetycznego ujęcia dziejów prawosławia w Polsce jest książka prof. KAROLA VÖLKERA, który bardzo starannie gromadząc literaturę historyczną polską, rosyjską i ruską, podał cenne wskazówki bibliograficzne. Obejmując jednakże w zwartym zarysie dzieje wyznań: katolickiego, prawosławnego i ewangelickiego, autor zdołał omówić każde z nich jedynie ogólnikowo.

Tak więc nie mamy dotychczas pracy, któraby informowała nas o dziejach Kościoła prawosławnego w Polsce. A jest to problemat doniosły nietylko ze stanowiska czysto naukowego, ale i państwowego.

Wskrzese Państwo Polskie stanęło wobec tego samego

problematu, który musiała rozstrzygnąć dawna Rzeczpospolita: *na jakich zasadach powinien opierać się stosunek państwa do Kościoła prawosławnego*. W toku prac, prowadzonych przez Rząd polski nad rozwiązaniem tego zagadnienia, Prezydent R. P. wydał dn. 30 maja 1930 r. orędzie do metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce w sprawie zwołania Soboru Generalnego. Przypomniawszy, że dnia 15 czerwca 1791 r. pod opieką i auspicjami Rządu Najjaśniejszej Rzplitej został otwarty w Pińsku ostatni Sobór Kościoła Prawosławnego w Polsce, Prezydent wyraził się w ten sposób: »Dzięki wyrokom Opatrzności Bożej Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce może nawiązać nić do swej historycznej przeszłości«. Ułatwienie poznania tej »historycznej przeszłości« przynajmniej w ogólnych zarysach jest zadaniem mojej pracy. Nie ma i nie może mieć ona na celu odtworzenia w całej pełni na podstawie samodzielnych badań dziejów Kościoła prawosławnego w Polsce. Na takie ujęcie jeszcze zawczasie, pomimo całego szeregu nieraz bardzo cennych dzieł. Chodzi mi przede wszystkim o wskazanie, w jaki sposób dzieje Kościoła prawosławnego w Polsce dotychczas były zbadane. To jest o podsumowanie dotychczasowych wyników i, w miarę możności, sprawdzenie ich na podstawie źródeł.

Ograniczając w ten sposób rodzaj swej pracy, musiałem również poprzestać na wąskim dosyć jej zakresie. Dzieje Kościoła prawosławnego nasuwają cały szereg niewątpliwie bardzo ciekawych i niezmiernie doniosłych zagadnień z życia wewnętrznego Kościoła oraz jego ustroju. Zwłaszcza wysuwa się niejednokrotnie już poruszana kwestja odrębności Kościoła prawosławnego u nas od Kościoła w Moskwie. Jednakże tych problematów, związanych z historją kultu, sztuki i t. p., narazie przynajmniej, nie chcę poruszać zupełnie. Poprzestaję na jednym, aczkolwiek nie jedynym, zagadnieniu z dziejów kościelnych: jakim był stosunek Państwa Polskiego do Kościoła prawosławnego. Oczywiście, przy rozpatrywaniu tej sprawy, musiałem uwzględnić czynniki, które wpływały na ukształtowanie się stosunku państwa do Kościoła. Zasadnicze pytanie polega na tem, jakie stanowisko zajmowało państwo wobec hierarchji kościelnej. Zmiany w tym układzie wzajemnym

państwa i Kościoła, posłużyły mi za kryterja do podziału na okresy.

I okres: »Powstanie metropolji prawosławnej« obejmuje wieki XIV i XV.

II okres: »Metropolja prawosławna w państwie Jagiellonów« przypada na czas istnienia odrębnej, przez Państwo Polskie uznanej, hierarchji prawosławnej od początku XVI w. do r. 1596, t. j. do unji brzeskiej.

III okres: »Upadek metropolji« zamyka się w granicach od r. 1596 do 1620, t. j. w czasie unji brzeskiej aż do nielegalnego wskrzeszenia hierarchji prawosławnej przez patriarchę Teofana.

IV okres: »Nielegalne wskrzeszenie metropolji« rozciąga się od r. 1620 do 1632.

V okres: »Przywrócenie przez Władysława IV metropolji i jej dzieje podczas wojen kozackich i moskiewskich« (1632-1685).

VI okres: »Zanik metropolji prawosławnej w Polsce« (1685-1720). Najważniejszym faktem jest w tym okresie przyłączenie metropolji kijowskiej do Moskwy i dążenie tego państwa do interwencji w sprawę Kościoła prawosławnego w Rzplitej.

VII okres: »Częściowe wznowienie hierarchji prawosławnej w Polsce i wpływy Rosji na Kościół prawosławny w Rzplitej« (1720-1788).

VIII okres: »Wskrzeszenie samodzielnej hierarchji« (1788-1794).

IX okres: »Kościół prawosławny w Polsce pod zaborem Rosji« (1795-1919).

X okres: »Metropolja prawosławna w Państwie Polskiem«.

W poszczególnych okresach stosunek państwa do Kościoła prawosławnego ulegał rozmaitym wahaniom. Najpomyślniejszym okresem dla Kościoła prawosławnego były czasy Jagiellonów, którzy go hojnie obdarzali przywilejami i darowiznami, a jednocześnie bronili przed napadami możnowładztwa.

Znacznie gorzej się działo w w. XVII. W tem stuleciu dochodziło niejednokrotnie do ostrych starć pomiędzy ludnością katolicką a prawosławną, do walk o kościoły i beneficja. Zatarci takie były powszechnem zjawiskiem w wiekach XVII i XVIII. I w pracy naszej ich nie ukrywamy. Jednakże, pomimo tych sporów, jakie nieraz wynikały na tle religijnem, zarówno

świeccy, jak duchowni wyznawcy prawosławia, byli lojalnymi obywatelami Rzplitej i niechętnie opuszczali granice Państwa Polskiego. Metropolita Sylwester Kossow sprzeciwiał się uznaniu władzy cara i patriarchy, gdy Moskwa zajęła Kijów. Posłowie prawosławni, którzy na sejmach najenergiczniej występowali w obronie prawosławia, jak najmocniej wyrażali wierność wobec króla, gdy wróg zewnętrzny zagroził Rzplitej. A stało się to wskutek tego, iż naogół i kler i świeccy zdawali sobie sprawę, że pomimo wszystko położenie prawosławnych w Polsce nie jest gorsze, niż w Moskwie, gdzie władza cara ograniczała swobodę, nie tylko ludu, ale także Kościoła. W Polsce—jak to będziemy się starali wykazać, a na co już zwróciła uwagę nauka rosyjska—poszanowanie praw jednostki i własności było daleko silniejsze, niż w Moskwie. Królowie polscy, pomimo że byli katolikami, uważali za swój obowiązek występować w obronie swych poddanych obcej wiary. A postępowali tak nie tylko Jagiellonowie i Stefan Batory, ale również i inni królowie nawet w chwili największego upadku tolerancji. Żarliwy katolik i gorący zwolennik unji, Jan Sobieski, gdy dowiedział się o gwałtach, dokonanych nad ludnością prawosławną w Brześciu, zwrócił się z ostrą wymówką przeciw winowajcom, wskazując im, że wszystkie »pretensje słuszne«, jakie mają do jego poddanych *alienae fidei*, aby *juris via et non facti* dochodzili. I właśnie z możliwości skorzystania z *drogi prawnej*, lub też obrony w sejmie ludność prawosławną w Polsce zdawała sobie sprawę.

Nie ukrywając więc stron ciennych w życiu prawosławnych, ani nie zatajając błędów Polski w stosunku do ich religii, chciałbym wykazać również i to, co wyznawcy prawosławia otrzymali dobrego od Rzplitej. Obok niewątpliwie ponurych chwil były również i momenty jaśniejsze, jak np. wskrzeszenie metropolji prawosławnej przez Władysława IV w r. 1632. Znaczenie tego faktu dla prawosławnych w ten sposób wyrażał jeden z ich współwyznawców: »Odjąłeś W. K. M. od oczu naszych łuskę, otarłeś łyzy utrapionych, zdjąłeś z nas wór żałoby, przyodziałeś płaszczem ozdobnym, z wielką pociechą wrócimy do domów i do braci naszej, wielką im przyniesiem radość«. Z podobnym entuzjazmem przyjęło duchowieństwo prawo-

sławne wiadomość o organizacji hierarchji prawosławnej na Sejmie Czteroletnim, mówiąc przez usta swego przedstawiciela: »Odbieramy wszystko, cośmy chcieli, z łaski i woli i prawdziwej chęci narodu polskiego«.

Jedynie wszechstronne a gruntowne poznanie przeszłości pozwoli należycie zrozumieć i ocenić wzajemny stosunek państwa do Kościoła prawosławnego w Polsce. Praca moja ma za zadanie choć w drobnej części utorować drogę ku temu.

Pragnąłbym, aby moja książka, niewolna od luk, błędów i usterek, z których sam sobie zdaję sprawę, pobudziła innych do samodzielnych badań na tem polu.

Początkowo zamierzałem w jednym tomie zamknąć całość. Jednakże w ciągu pracy książka się rozrosła. Obecnie więc ukazuje się część, obejmująca pierwsze cztery okresy do r. 1632, t. j. do wskrzeszenia hierarchji prawosławnej przez Władysława IV. Dalsze rozdziały, napisane już przed trzema laty, po dokonaniu przeróbek i uzupełnień — będą zapewne wydane w roku przyszłym. Po skończeniu całej pracy zamierzam dać krótki zarys dziejów prawosławia, aby uprzystępnić je szerszym warstwom czytelników. W obecnej redakcji pracy starałem się w miarę możności poglądy swe uzasadnić źródłowo. Niestety dostęp do literatury i wydawnictw rosyjskich i ruskich, zwłaszcza w Poznaniu, gdzie pracę pisałem, był bardzo trudny, wielu książek nie mogłem dostać, lub otrzymywałem je na czas zbyt krótki, abym mógł z nich w sposób należyty korzystać. Wobec tych trudności tem większą czuję wdzięczność dla Tych wszystkich, którzy mi w jakikolwiek sposób w pracy pomagali. A więc przedewszystkiem pragnąłbym jak najgoręcej podziękować Panu Dyrektorowi Departamentu Wyznań Franciszkowi hr. Potockiemu, który od pierwszych chwil powstania mej pracy bardzo żywo się nią interesował, nie szczędząc mi swej życzliwej pomocy. Poczuję się do głębokiej wdzięczności wobec prof. Oskara Haleckiego, który z niepopolitą dokładnością i skrupulatnością odczytał rękopis pierwszej redakcji pracy i udzielił mi wielu uwag i wskazówek z właściwą Sobie delikatnością i życzliwością. Jego rozległa erudycja i gruntowna znajomość przedmiotu w znacznym stopniu wpłynęły na zmniejszenie się liczby usterek i niedo-

patrzeń w tej pracy. Pan dr Janusz Woliński, doskonały znawca prawosławia, zarówno w czasach obecnych jak i w przeszłych, dostarczył mi wielu książek z własnych zbiorów, ułatwiał sprowadzanie ich z obcych bibliotek i udzielił mi niejednej cennej rady.

W czasie pisania pracy doznałem uczynnej pomocy od wielu osób i instytucyj, którym składam serdeczne podziękowania. Ks. prof. dr Jan Fijałek i Dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej dr Edward Kuntze przysłali mi łaskawie odpisy materiałów, znajdujących się w Tekach Rzymskich Komisji Historycznej oraz potrzebne mi wydawnictwa, znajdujące się w odbitkach korekty. Ks. dr Stanisław Bednarski dostarczył mi odpisu dokumentu z Centralnego Archiwum Zakonu Jezuitów. W Archiwach i Bibliotekach, gdzie wypadło mi pracować, spotykałem się wszędzie z największą życzliwością i pomocą, zarówno ze strony Dyrekcji, jak i pracowników. W Poznaniu P. dr Stefan Wierczyński, Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej oraz jej pracownicy z całą gorliwością śpieszyli mi zawsze z pomocą, bądź w korzystaniu z zasobów własnych Biblioteki, bądź też w kłopotliwym sprowadzaniu licznych wydawnictw z obcych księgozbiorów. P. Dyrektor Biblioteki Raczyńskich dr Andrzej Wojtkowski, Pani dr Ludwika Dobrzyńska-Rybicka w Bibliotece Towarzystwa Przyjaciół Nauk i ks. dr Edmund Majkowski w Archiwum Archidiecezjalnem ułatwiali mi bardzo chętnie poszukiwania w swych bibliotekach. Poczuję się też do wdzięczności wobec Dyrektora Archiwum Głównego w Warszawie dra Józefa Siemińskiego i Kustosza Adolfa Mysłowskiego, Dyrektora Archiwum Akt Dawnych dra Kazimierza Konarskiego, Dyrekcyj Bibliotek Uniwersyteckich w Krakowie, Lwowie, Warszawie i Wilnie, Dyrektora Pracowni Historycznej w Warszawskiem Towarzystwie Naukowem prof. dra Marcellego Handelsmana, Dyrekcyj Zakładu Ossolińskich i Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki we Lwowie, Biblioteki Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Seminarjum Historycznego w Wilnie i wielu innych.

Nie mogąc wymienić wszystkich, którzy użyzyli mi pomocy, chciałbym jeszcze wyrazić wdzięczność memu koledze uniwersyteckiemu dr. Kazimierzowi Dobrowolskiemu, który z nie-

zwykłą czynnością od początku mej pracy aż do jej ukończenia dopomagał mi w sprowadzaniu książek z Krakowa oraz PP. Profesorom: dr. Mikołajowi Rudnickiemu, dr. Tadeuszowi Silnickiemu, dr. Henrykowi Ułaszynowi, PP. Docentom: dr. Henrykowi Paszkiewiczowi, dr. Kazimierzowi Tyszkowskiemu, dr. Józefowi Widajewiczowi, P. Radcy Wiktorowi Piotrowiczowi i mgr. Aleksandrowi Lapińskiemu, którzy zasilali mnie książkami z własnych swych zbiorów lub bibliotek swych Zakładów.

SPIS RZECZY

Przedmowa V - XIII

ROZDZIAŁ I.

POWSTANIE METROPOLJI PRAWOSŁAWNEJ

- § 1. *Kościół prawosławny a państwo* 1-3
Dążenie państwa polskiego do utworzenia i zachowania samodzielnej hierarchji Kościoła prawosławnego 1-2. Pogląd historyków rosyjskich na samodzielność Kościołów w granicach poszczególnych państw 2-3.
- § 2. *Założenie metropolji halickiej* 3-11
Upadek Kijowa jako stolicy metropolitów prawosławnych 3-5. Założenie metropolji halickiej 5-7. Upadek metropolji halickiej wskutek zabiegów metropolitów we Włodzimierzu suzdalskim 7. Wskrzeszenie metropolji przez Kazimierza Wielkiego 7-11.
- § 3. *Początki metropolji litewskiej* 11-34
Założenie metropolji litewskiej 11-12. Upadek i zabiegi Olgerda o jej wznowienie 13-16. Rywalizacja pomiędzy metropolitą litewskim Romanem i moskiewskim Aleksym 16-20. Cyprjan metropolita litewski i stosunek jego do Moskwy i Litwy 20-22. Śmierć metropolity moskiewskiego Aleksego i stosunki w Kościele moskiewskim po jego zgonie 22-25. Cyprjan metropolita całej Rusi 25-26. Dążenia Jagielly do zachowania samodzielności metropolji halickiej 26-28. Wojewodowie w Marmorosz Dragosz i Balica a metropolja halicka 28-32. Kandydat Jagielly na metropolję halicką, biskup łucki Jan 32-34.
- § 4. *Założenie hierarchji prawosławnej w W. Ks. Litewskiem* 34-49
Zabiegi Jagielly i Witolda o samodzielną metropolję litewską po śmierci Cyprjana (1407 r.) str. 34-38. Synod w Nowogródku r. 1415. str. 38-41. Stosunek Jagielly do unji kościelnej 41-45. Podróż metropolity Grzegorza Cambłaka do Konstancji 45-47. Zjednoczenie metropolji kijowskiej pod władzą Focjusza 47-48. Herasym metropolita kijowski 48-49.

- § 5. *Unja florencka i jej wpływ na organizację Kościoła prawosławnego w państwie jagiellońskim* 49-60
 Izydor metropolita w WKs. Litewskim i Moskwie 49-51. Uwzięnie Izydora w Moskwie 51-54. Wybór Jony na metropolitę w Moskwie i jego stosunek do W.Ks. Litewskiego 54-60.
- § 6. *Podział metropolji kijowskiej w r. 1458* 60-72
 Grzegorz metropolita kijowski 60-64. Mizael, następca Grzegorza 64-68. Ostateczny podział metropolji 68-69. Wybór metropolity i stosunek patriarchy carogrodzkiego do Kościoła w W. Ks. Litewskim 69-71. Próby unji kościelnej metropolity Józefa Bulharynowicza 71-72.
- Streszczenie 72-74

ROZDZIAŁ II.

METROPOLIA PRAWOSŁAWNA W PAŃSTWIE JAGIELLONÓW

- § 1. *Charakterystyka okresu* 75-76
- § 2. *Ograniczenia prawosławnych w państwie jagiellońskim* . 76-107
 Stosunek Jagielly do prawosławia i katolicyzmu 76-79. Ograniczenia prawosławnych w W. Ks. Litewskim: zakaz budowy świątyń 79-82. Rebaptызacja 82-83. Ograniczenia dostępu do urzędów i Rady W. Książęcej 83-88. Skasowanie tych ograniczeń 88-90. Stosunki wyznaniowe wśród ludności mieszczańskiej W. Ks. Litewskiego, cechy, bractwa kościelne 90-92. Stanowisko królów polskich wobec wyznania prawosławnego w Koronie 92-94. Położenie szlachty prawosławnej w Koronie 94-96. Ograniczenia ludności miejskiej w Koronie 96-100. Skasowanie ograniczeń wyznaniowych we Lwowie w r. 1572 str. 101-102. Stosunki wyznaniowe we Lwowie za Henryka Walezego i Stefana Batorego 102-103. Prawosławni a państwo polskie podczas wojen z Moskwą 103-107.
- § 3. *Stosunek królów polskich do prawosławia* 107-120
 Prawne podstawy stosunku królów polskich do prawosławia 107-109. Prawo »podawania« 109-111. Stosunek prawa »podawania« do »iuris patronatus« Kościoła katolickiego i »ktitorstwa« w Kościele wschodnim 111-117. Wpływ Kościoła katolickiego i ustroju państwa jagiellońskiego na wytworzenie się prawa »podawania« 117-120.
- § 4. *Obsadzanie urzędów kościelnych* 120-150
 Wybór metropolity 120-123. Patriarchat carogrodzki a wybór metropolity 123-127. Wpływ króla na obsadzanie urzędu metropolity 127. Metropolici i ich charakterystyka 127-130. Obsadzanie katedr biskupich 130-135. Wpływ dostojników świeckich 135-138. Obsadzanie archimandryj 138-139. Wybory archimandrytów w monasterze pieczarskim w Kijowie 139-145. Prawo »podawania« w rękach panów świeckich 145-150.

§ 5. *Opieka królów nad majątkiem Kościoła prawosławnego i przestrzeganie niezawisłości sądów duchownych* . . . 150-171

Uposażenie kościołów prawosławnych przez królów polskich 151-122. Obrona majątków kościelnych przed grabieżą 152-155. Kościół prawosławny a »pomiarą włóczna« 155-156. Uwalnianie duchowieństwa od danin i ciężarów 156-162. Królowie polscy a sądownictwo duchowne 162-166. Sprawy o dobra kościelne 166-168. Obrona przez króla niezawisłości sądownictwa kościelnego 168-170. Wpływ króla na sądownictwo duchowne 170-171.

§ 6. *Stan moralny i umysłowy duchowieństwa prawosławnego* 171-192

Król a sobory duchowieństwa prawosławnego 171-172. Brak oświaty wśród duchowieństwa 172-175. Szerzenie się reformacji wśród prawosławnych 175-177. Dążenie społeczeństwa i duchowieństwa do uzdrowienia stosunków w Kościele, bractwa 177-183. Szkoły 183-186. Szkoła w Ostrogu 186-187. Spór o kalendarz 187-192.

Streszczenie 192-193

ROZDZIAŁ III.

UPADEK METROPOLJI

§ 1. *Zagadnienie unji kościelnej w epoce soboru trydenckiego* 194-204

Ożywienie się ruchu unijnego w Polsce w drugiej połowie XVI w. str. 194-195. Poglądy Orzechowskiego na zjednoczenie Kościołów 195-199. Ewangelicy i katolicy a poglądy Orzechowskiego 199-200. Stanowisko Hozjusza 201-202. Benedykt Herbst 202-204.

§ 2. *Problemat unji w Rzymie i w Polsce po soborze trydenckim* 204-222

Plany misyjne Grzegorza XIII rozszerzenia katolicyzmu w Bizancjum i w Moskwie 204-206. Skutki tych zamierzeń w Polsce 206-208. Geneza książki Skargi »O jedności Kościoła Bożego 208-214. Program zjednoczenia Kościołów podług Skargi 214-220. Sądy współczesnych o Skardze 220-222.

§ 3. *Plany misyjne i polityczne papieżstwa a unja w Polsce* . . . 222-226

Stanowisko królów polskich wobec planów papieskich pozyskania dla katolicyzmu Moskwy 222-223. Wpływ tych zamierzeń Rzymu na ożywienie ruchu unijnego w Polsce za Batorego 223-226.

§ 4. *Wzmocnienie się działalności misyjnej w Polsce wobec prawosławia* 226-255

Usiłowania pozyskania ks. Słuckich dla katolicyzmu 226-229. Działalność jezuitów 229-231. Poglądy Possevina na zjednoczenie Kościo-

łów w Polsce 231-235. Pisma polemiczne w sprawie unji 235-239. Drugie wydanie książki ks. Skargi 239-240. Kwestja obrządku wschodniego i zachodniego w pracy nad szerzeniem katolicyzmu wśród prawosławnych 240-243. Rokowania w sprawie unji z ks. Konstantym Ostrogskim 243-250. Projekty założenia patriarchy w Polsce i rola Ostrogskiego w tych zamierzeniach 250-252. Udział duchowieństwa polskiego w akcji misyjnej w Mołdawji i Wołoszczyźnie 252-255.

§ 5. *Początki rokowań z episkopatem ruskim o unję* 255-263

Projekt biskupa Maciejowskiego zjednoczenia Kościołów 255-257. Pomysł Zamoyskiego założenia patriarchy w Polsce 257. Ustanowienie patriarchy w Moskwie 258-260. Stanowisko Batorego i Zygmunta wobec planów zjednoczenia Kościołów 260-263.

§ 6. *Narady episkopatu ruskiego nad unją* 263-308

Zjazd w Belzie 1590 str. 263-265. Synod brzeski r. 1590 str. 265-267. Synod brzeski r. 1591 str. 267-268. Dokument Zygmunta III w sprawie unji 268-270. Nominacja Pocięja na biskupstwo włodzimierskie 271-272. Wpływ wypadków politycznych na rozwój unji: liga antyturecka i projekty pozyskania kozaków do walki z Turcją 273-275. Akcja Aleksandra Kumulowicza w celu pozyskania Moskwy, Austrii, Mołdawji i kozaków do walki z Turcją 275-276. Zjazdy episkopatu ruskiego w Brześciu i Nowogródku 278-279. Narady w Sokalu i Torczyźnie 279-284. Postulaty episkopatu prawosławnego 284-285. Stanowisko wobec planów zjednoczenia Kościołów metropolity Rahozy 285-286, Tyszkiewicza 286, Ostrogskiego 286-290. Warunki unji, ułożone na synodzie w Brześciu r. 1595 str. 291-293. Stanowisko Rahozy i Ostrogskiego wobec uchwały w Brześciu 293-297. Akcja Ostrogskiego i Tyszkiewicza przeciw unji 297-298. Rokowania biskupów ruskich z królem 298-304. Opozycja bractw kościelnych 304-305. Sojusz prawosławnych z ewangelikami 305-306. Synod toruński 306-308.

§ 7. *Poddanie się episkopatu ruskiego pod władzę papieża* 308-315

Narady w sprawie unji u nuncjusza Malaspiny 308-311. Wyjazd Terleckiego i Pocięja do Rzymu 311-313. Poddanie się biskupów prawosławnych pod władzę papieża 313-315.

§ 8. *Opozycja przeciwko unji* 315-322

Opozycja biskupów Bałabana i Kopysteńskiego 315-317. Działalność Stefana Zyzanjusza 317-318. Zatarg metropolity z duchowieństwem i bractwem wileńskim 318-320. Opozycja panów i szlachty ruskiej 320-322.

§ 9. *Synod w Brześciu* 322-346

Obóz prawosławny i unicki 322-324. Nicefor 324-326. Przedstawiciele szlachty i mieszczan prawosławnych na synodzie 327-328. Obrady 328-332. Przystąpienie do jedności z Kościołem katolickim metropolity z większością biskupów 332-336. Stanowisko Zygmunta wobec unji 336-338. Poglądy historyków rosyjskich na unję 338-344. Zapartywanie historyków polskich 344-346.

§ 10. *Wpływ patriarchy aleksandryjskiego na walkę z unją* . . . 346-356

Dążenia Melecego Pigasa do wskrzeszenia hierarchji prawosławnej w Polsce 346-348. Pigasa a ewangelicy w Polsce 348-349. Zjazd ewangelików z prawosławnymi w Wilnie 340-352. Wysłannik Pigasa, Cyryl Lukarys i jego list w sprawie zjednoczenia Kościołów 352-356.

§ 11. *Walka z unją na sejmach* 356-416

Sojusz ewangelików z prawosławnymi w celu obrony konfederacji warszawskiej 356-359. Sejm r. 1596 str. 359-360. Instrukcje sejmikowe r. 1597 w obronie prawosławia 360-366. Sejm r. 1597 str. 366-368. Sprawa Nicefora 368-370. Zatargi unitów z prawosławnymi o urzędy i dobra kościelne 370-372. Szerzenie się unji na Wołyniu 373. Sprawa Terleckiego i Pocięja na sejmie r. 1603 str. 373-374. Działalność metropolity Pocięja 375-376. Akcja ewangelików i prawosławnych na sejmie r. 1601 str. 376-377. Ustępstwa dla prawosławnych na sejmie r. 1603, str. 377-378. Sejm r. 1605; ustępstwa na rzecz prawosławnych 378-382. Korzyści dla unji uzyskane przez Pocięja 382-384. Zatarg Pocięja z bractwem wileńskim 385-385. Sejm r. 1606, str. 385-389. Sprawa religji prawosławnej na zjeździe rokoszowym sandomierskim 389-391. Zjazd wiślicki 391. Konstytucja r. 1607 o religji prawosławnej 392-394. Śmierć Konstantego Ostrogskiego 395-396. Działalność polemiczna i piśmiennicza Pocięja przed sejmem 1609 r. str. 396-397. Sejm r. 1609, str. 397-399. Spór Pocięja z bractwem wileńskim św. Ducha 399-401. Biskupi prawosławni: Bałaban i Kopysteński a hierarchja unicka 401-402. Wyświęcenie Tyssarowskiego na biskupstwo lwowskie po śmierci Bałabana 402-403. Przejście biskupstwa przemyskiego w ręce biskupa unickiego Atanazego Krupckiego 404. Opozycja szlachty ruskiej i kozaków przeciw unji 404-406. Opór duchowieństwa i mieszczaństwa kijowskiego przeciwko unji 406-409. Konstytucja sejmu 1618 r., str. 409-410. Rezultat walki sejmowej o prawa religji prawosławnej 410-411. Osłabienie żywiołu prawosławnego wśród szlachty 411-412. Skargi literatury polemicznej na upadek prawosławia, Trenos Melecego Smotryckiego 412-414. Stosunek społeczeństwa prawosławnego w Polsce do Moskwy 414-416.

Streszczenie 416-418

ROZDZIAŁ IV.

NIELEGALNE WSKRZESZENIE METROPOLJI

§ 1. *Układy patriarchy Teofana z Moskwą i kozakami* . . . 419-425

Stosunek kozaków do spraw religijnych 419-420. Moskwa, a wyznanie prawosławne w Polsce 421-422. Patriarcha carogrodzki Lukarys, a prawosławie w Polsce 423-424. Pobyt Teofana w Moskwie i przyjazd do Polski 424-425.

§ 2. *Wznowienie metropolji prawosławnej przez Teofana* . . . 425-431

Stosunek Teofana do monasterów i bractw kościelnych 425-427. Wyświęcenie nielegalne metropolity i biskupów przez Teofana 427-428. Stosunek Teofana do Moskwy i kozaków 428-429. Wskrzeszona hierarchja prawosławna 429-431.

§ 3. *Usiłowania legalizacji metropolji* 431-449

Mowa Wawrzyńca Drzewińskiego na sejmie r. 1620, str. 431-433. Konstytucja sejmu r. 1620, str. 433-434. Dążenia unitów do skasowania metropolji prawosławnej 434-435. Wystąpienie prawosławnych w obronie hierarchji 435-436. Kozacy, a wskrzeszona hierarchja 436-437. Utwory polemiczne Kopysteńskiego »Palinodja« 437-438. »Weryfikacja niewinności« 438-439. »Justyfikacja« 439-440. Suplikacja 440-441. Szlachta wołyńska w obronie hierarchji 441. List Lwa Sapiehy do Józefata Kuncewicza nawołujący do pojednania z prawosławnymi 441-442. Sejm r. 1623, str. 442-443. Śmierć Józefata Kuncewicza 443-444. Stosunki hierarchji prawosławnej z Moskwą 444-446. Sejm 1625 r., str. 447-448. Położenie hierarchji prawosławnej w Polsce 448-449.

§ 4. *Próby pojednania unji z prawosławiem* 449-479

Stan Kościoła unickiego w Polsce 449-450. Poglądy episkopatu polskiego na unję 450-451. Dążenie papieża Urbana VIII do podtrzymania unji w Polsce 452-453. Rokowania pomiędzy prawosławnymi, a unitami podczas sejmu r. 1623, str. 453-456. Sprawa porozumienia się unitów z prawosławnymi na synodzie w Nowogródku w r. 1624, str. 456. Projekt utworzenia patriarchy w Polsce 456-457. Sceptyczne stanowisko Kongregacji Propagandy Wiary wobec tych pomysłów 457-458. Wpływ sprawy kozackiej na konieczność uregulowania religji prawosławnej w Polsce 459-460. Kwestje wyznaniowe w rokowaniach Koniecpolskiego z kozakami 460-461. Synod w Kobryniu 462-465. Przejście Smotryckiego na unję 465-468. Rokowania w sprawie unji z metropolitą Boreckim i Piotrem Mohiłą 468-470. Potępienie Smotryckiego na synodzie w Kijowie 470-472. Rozumienie wśród polityków polskich potrzeby rozwiązania kwestji prawosławia 472. Głos Krzysztofa Zbaraskiego 472-475. Sprawa religji prawosławnej na sejmach r. 1628 i 1629, str. 475-476. Tendencje pojednawcze króla i senatorów oraz społeczeństwa prawosławnego 477-479.

§ 5. *Sprawa pojednania unitów z prawosławnymi na synodach 1629 r.* 479-512

Podstawy porozumienia się prawosławnych z unitami 479-481. Przygotowania do synodów unickiego i prawosławnego 481-483. Opozycja szlachty, duchowieństwa i kozaków, przeciwko wspólnemu synodowi 483-484. Synod kijowski 485-492. Warunki zjednoczenia Kościołów stawiane przez prawosławnych 492-493. Synod unicki we Włodzimierzu 494. Stanowisko Kongregacji Propagandy wobec projektów zjednoczenia prawosławnych z unitami 495-500. Zabiegi Rutskiego o zjednoczenie Kościołów 500-502. Synod we Lwowie 502-507. Projekty zjednoczenia Kościołów 507-508. List Smotryckiego do patriarchy Lukarysa 509-510. Pisma polemiczne z powodu synodu 511. Optymizm Rutskiego w sprawie zjednoczenia Kościołów 511-512.

§ 6. *Gustaw Adolf i Betlen Gabor jako protektorzy prawosławia w Polsce* 512-528

Akcja polityczna i religijna Lukarysa przeciw Polsce 512-514. Stosunki Lukarysa z Moskwą 514-515, z Betlen Gaborem 515-516.

Stosunki Gustawa Adolfa z duchowieństwem prawosławnym i kozakami 516-517. Próby porozumienia się Gustawa Adolfa z kozakami zapomocą Moskwy 517-518. Rola Betlen Gabora i Lukarysa w rokowaniach Gustawa Adolfa z kozakami 518-520. Poselstwo Tareranda i Roussla z Siedmiogrodu do Konstantynopola 520-521. Wyjazd Tareranda i Roussla do Moskwy i Szwecji 521-522. List Roussla do kozaków w celu pozyskania ich dla Gustawa Adolfa 523-524. Pośrednictwo Moskwy 525. Stosunek kozaków do propozycji Gustawa Adolfa 526-528.

§ 7. *Sprawa wyznania prawosławnego a kozacy* 528-544

Przyczyny społeczne i polityczne powstania Tarasa 528-529. Agitacja duchowieństwa prawosławnego wśród kozaków 529-532. Sprawa religijna w rokowaniach z kozakami 532-534. Pogląd Koniecpolskiego na sprawy kozackie 534. Kwestja wyznania prawosławnego na sejmie r. 1630, str. 535-536. Głosy senatorów polskich za »uspokojeniem religji greckiej« na sejmie 1631 r., str. 536-537. Petycje kozackie w sprawach wyznaniowych na sejmie r. 1632, str. 538-540. Zwrot w zapatrywaniach senatorów na sprawy wyznania prawosławnego 540. Śmierć metropolity Boreckiego i jego charakterystyka 541-544.

§ 8. *Zatargi wśród duchowieństwa prawosławnego o metropolję i szkoły w Kijowie* 544-557

Nielegalne wyświęcenie Kopińskiego po śmierci Boreckiego 544-546. Zatarg o klasztor św. Michała w Kijowie 547. Rozłam wśród duchowieństwa prawosławnego z powodu odmiennego stosunku do kultury zachodniej i bizantyńskiej 547-549. Szkoła przy bractwie kijowskiem 549-551. Zabiegi Piotra Mohiły o stworzenie szkoły w monasterze pieczarskim 551-553. Opozycja przeciwko Mohile duchowieństwa kijowskiego i kozaków 553-554. Uгода pomiędzy Mohilą a bractwem w sprawie szkoły 554-556. Wpływy zachodnio-europejskie na organizację i charakter szkoły 556-557.

Streszczenie 557-561

Skorowidz nazwisk i miejscowości 563-587

Indeks rzeczowy 588-603

Wykaz źródeł i literatury 604-618

Sprostowania i uzupełnienia 619-632

ROZDZIAŁ I.

POWSTANIE METROPOLJI PRAWOSŁAWNEJ

§ 1. *Kościół prawosławny a państwo.*

Polska pod względem narodowościowym i religijnym była zupełnie jednolita w epoce pierwszych Piastów. Zetknęła się ona po raz pierwszy w obrębie swych granic z obcym jej dotychczas światem ruskim i wyznaniem prawosławnym dopiero za panowania Kazimierza Wielkiego. Od chwili zajęcia Rusi Czerwonej, a zwłaszcza od czasu unji z Litwą, przed państwem polskim aż do jego upadku, wysuwał się problemat współżycia z religią prawosławną. Zagadnienie to obecnie we wskrzeszonej Rzeczypospolitej jest nie mniej żywotne. Trzeba więc przyrzeć się nieco bliżej, jak sprawa ta była rozwiązywana w przeszłości.

Obydwie części składowe dawnej Rzpltej: Korona od r. 1349, a Litwa od połowy XIII w., posiadały w swych granicach ludność prawosławną. Dlatego już przed r. 1386 Polska i Litwa, każda niezależnie, musiały się zająć kwestją stosunku państwa do Kościoła wschodniego. W obydwu państwach powstaje program, polegający na stworzeniu samodzielnej hierarchji prawosławnej. Dążenie to, przynoszące znaczne korzyści polityczne państwu, było całkowicie zgodne z zasadami ustroju Kościoła grecko-wschodniego. Historyk Kościoła rosyjskiego E. Gołubinskij, prof. Akademji Duchownej w Moskwie, w ten sposób wyklada sprawę niezależności Kościoła w państwie. Wychodzi on z tego stanowiska¹⁾: Organizacja kościelna składa się z dwu pierwiastków: 1) boskiego, 2) ludzkiego. Porządek oparty na prawie bożem (Bogouczreźdźdennoje w cerkownom uprawlenji), polega na tem,

¹⁾ E. Gołubinskij. Istorja ruskoj cerkwi. Wyd. 2-gie. Moskwa 1901, t. I, str. 256 - 260.

że każde oddzielne zrzeszenie chrześcijańskie, wielkie czy małe, powinno posiadać własną hierarchję, składającą się z biskupa, presbiterów i diakonów. Wszystko zaś pozostałe, co stanowi system t. zw. centralizacji administracyjnej, jest pochodzenia czysto ludzkiego, jak wszystkie inne organizacje w społeczeństwach ludzkich. Początkowo każda gmina chrześcijańska, nawet najmniejsza, składająca się chociażby z jednej wioski, jeżeli tylko miała swego biskupa, tworzyła zupełnie niezależny i od nikogo niezawisły Kościół. Jednak z powodu niedoskonałości natury ludzkiej, oprócz tego systemu, opartego na prawie bożem, trzeba było zorganizować Kościół, na podobieństwo innych społeczeństw ludzkich. System centralizacji Kościoła, według Gołubinskiego, nie opiera się na prawie bożem, ale jest pochodzenia czysto ludzkiego i podlega ogólnym prawom ludzkim. W stosunkach zaś państwowych należy się trzymać następujących zasad: 1) jedno państwo nie ma prawa dążyć do podboju innego państwa, 2) każde państwo ma zupełnie pełne prawo u siebie w domu rządzić się całkowicie niezależnie i niezawisłe. Stąd wynika, że jak żadne państwo nie może targnąć się na niezawisłość innego państwa, również i żaden Kościół nie ma prawa dążyć do podporządkowania sobie innego Kościoła. Tak więc, według prof. Gołubińskiego, każde państwo zgodnie z ustrojem Kościoła prawosławnego ma prawo wytworzenia u siebie niezależnego Kościoła. W dalszych wywodach prof. Gołubinskij uzasadnia swój pogląd, według którego Kościół grecki nie miał zgoła żadnego prawa do podporządkowania pod swoją władzę Kościoła rosyjskiego. Jeszcze dobitniej opinię swą o stosunku Kościoła prawosławnego do patriarchyatu formułuje Diomedes Kyriakos¹⁾, profesor teologii w Atenach: »Każde niezależne państwo, musi mieć u siebie również niezależny Kościół, wolny od wszystkich wpływów zewnątrz-

¹⁾ Diomedes Kyriakos, Geschichte der Orientalischen Kirche, von 1453-1893. Tłum. niemieckie Dr. E. Rauscha, Lipsk 1902, str. 33-4. Gruntowne uzasadnienie samodzielności lokalnych kościołów prawosławnych zob. Miłaš N. Das Kirchenrecht der morgenlädischen Kirche. Zara 1897. W ostatnich czasach zagadnieniem tem zajmowali się Zyzykin M. w książce Autokefalja i zasady jej zastosowania. Warszawa 1931, str. 11-15. Lotoćkij. Cerkowno-prawni osnovy awtokefalji. W czasopiśmie 'Ελπίς t. V, str. 58-71.

nych«. I dalej tenże historyk pisze: »Jeżeliby Kościół w jakim państwie uznawał zależność od Kościoła innego, znajdującego się w obcym państwie, pod władzą obcego monarchy, w takim razie i ten pierwszy Kościół byłby w zależności nie tylko kościelnej, ale i politycznej od obcego władcy. Z takiego stanu rzeczy wynikałyby tarcia i zamieszki i dlatego, zgodnie z kanonami Kościoła grecko-wschodniego, każde państwo, niezależne musi mieć także niezależny autokefalny Kościół«.

Otóż te zasady, formułowane przez historyków i kanonistów Kościoła greckiego i ruskiego pragnęli zrealizować u siebie królowie polscy i książęta litewscy: Dążyli oni do stworzenia samodzielnej metropolji kościelnej, niezależnej od czynników zewnętrznych.

§ 2. Założenie metropolji halickiej.

Od czasu wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi istniała jedna metropolja ruska z siedzibą w Kijowie. Według zapiski, pochodzącej z drugiej połowy w. XIII do metropolji kijowskiej należało 19 biskupstw, z tego na Ruś Małą (εἰς τῆν Μικρὰν Ρωσίαν) przypadało 7 biskupstw, a mianowicie biskupstwa: halickie, włodzimierskie, przemyskie, luckie, turowskie, chelmskie i smoleńskie¹⁾.

Chociaż Kijów był tytularnie stolicą metropolji, w rzeczywistości z powodu najścia Tatarów i opustoszenia Rusi południowej metropolici kijowscy, poczynając od połowy XIII st., coraz rzadziej przebywali w Kijowie, a przenosili się na północ, szczególnie zaś do Włodzimierza nad Kłazmą, gdzie się tworzył nowy ośrodek życia państwowego. Otóż z powodu upadku znaczenia politycznego i gospodarczego Kijowa metropolici ruscy, zachowując tytuł metropolitów kijowskich, przenieśli swą rezyden-

¹⁾ G e l z e r H., Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen. Zeitschrift für Kirchengeschichte, r. 1892, t. XIII, str. 246. X. F i j a l e k, Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Kwart. Hist. r. 1896, t. X. Praca podstawowa do dziejów metropolji halickiej i litewskiej w XIV i XV w.; por. także H r u s z e w s k i, Istorija Ukraini-Rusi. t. V, str. 390 - 392.

O dziejach metropolji prawosławnej zob. pracę: P o k r o w s k i J. Russkija eparchii w XVI—XIX w. ich odkrycie, sostaw i prediely, t. I. Kazań 1897, t. II tamże 1913. Praca zwłaszcza o XV i XVI w., oparta na literaturze, ale ma wartość z powodu tablic, przedstawiających rozwój diecezji.